

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

“UYGARLIK SÜRECİ”: POZİTİVİZME ALTERNATİF BİR YAKLAŞIM*

Zehra Zeynep SADIKOĞLU¹

Dr.Öğr.Üyesi

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

E-mail: zeynep.sadikoglu@istanbul.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0251-6652

Öz

Bireysel kişilik ve toplumsal yapının karşılıklı etkileşim ve ilişki içinde olduğunu gösterme amacına sahip Norbert Elias'ın Uygarlık Süreci adlı çalışması toplumsal yapının değiştikçe bireysel kişilik yapılarının değiştiği ve bu değişimlerin de aynı zamanda toplumsal yapının değişmesine neden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Uygarlık Süreci dört prensibe yaslanmaktadır. Birincisi her ne kadar toplum irade sahibi ve planlı hareket eden bireylerden oluşsa da bu eylemlerin birleşimi neticesinde ortaya çıkan sonuç genellikle gayr-ı iradidir. İkincisi, tekil bireyler, toplumsal ilişkiler ağının veya figürasyonların bir parçası olarak, ancak diğer insanlarla olan karşılıklı bağımlılıkları içerisinde anlaşılabilirler. Üçüncüsü toplumsal yaşam, durumların değil ilişkilerin değerlendirilmesi aracılığıyla anlaşılmalıdır. Dördüncüsü ise toplumu ancak uzun vadeli gelişim ve değişim süreçlerinden oluştuğunu kabul ederek anlayabiliriz. Bu çalışmada ise Elias'ın Uygarlık Süreci adlı çalışmasında önerdiği yaklaşımın pozitivist yaklaşıma referansla çözümlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Elias'ın yaklaşımının pozitivistlikle arasındaki farklılıklar ve benzerlikler ortaya konmuştur. Söz konusu prensipler ışığında Elias, sosyolojik düşünceye pozitivistlikten farklı olarak yapı-eylem, makro-mikro, toplum-birey gibi

---

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ Sorumlu Yazar: zeynep.sadikoglu@istanbul.edu.tr

Atf (APA): Sadıkoğlu, Z. Z., (2022), “Uygarlık Süreci”: Pozitivizme Alternatif Bir Yaklaşım, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 15 (1): 21-35., <https://doi.org/10.55978/sobiadsbd.951085>.

Lisans: Bu makalenin kullanım izni Creative Commons Attribution-NoCommercial-NoDerivs 3.0 Unported (CC BY-NC-ND3.0) lisansı aracılığıyla bedelsiz sunulmaktadır.

ikilikleri aşan bir paradigma önermektedir. Bununla birlikte Avrupa merkezci bakış açısını benimsemesi açısından pozitizmle ortak bir yöne sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Uygarlık süreci, Figürasyon, Toplumsal yapı, Kişilik

Alan Tanımı: Sosyoloji

“CIVILIZATION PROCESS”: AN ALTERNATIVE APPROACH TO POSITIVISM

Abstract

Norbert Elias's Civilizing Process, which aims to show that individual personality and social structure are in mutual interaction and relationship, reveals that individual personality structures change as the social structure changes, and these changes also cause the social structure to change. In this framework, Civilizing Process is based on four principles. First of all, although the society consists of individuals who have a will and act in a planned manner, the result that emerges as a result of the combination of these actions is usually involuntary. Second, individuals can be understood as part of social networks or figurations, but only in their interdependence with other people. Third, social life must be understood through the evaluation of relationships, not situations. Fourth, we can understand society by accepting that it consists of long-term processes of development and change. This study aims to analyze the approach proposed by Elias in his work titled Civilizing Process with reference to the positivist approach. In line with this purpose, the differences and similarities of Elias's approach compared to the positivism have been revealed. In the light of these principles, In the light of these principles, Elias actually proposes a different paradigm to sociological thought than positivism. However, it has a common aspect with positivism in terms of adopting a Eurocentric perspective.

Key Words: Civilizing process, Positivism, Figuration, Social structure

JEL Code: Z00

1.GİRİŞ

1897 senesinde Breslau kentinde Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Norbert Alias, çalışmalarına 1918 senesinde Breslau Üniversitesinde başlamış ve esas olarak felsefe ile ilgilenmiştir. Çalışmaları açısından dönüm noktasını ise 27 yaşında iken Heidelberg'e gitmesi ve burada Alfred Weber ile çalışmaya başlaması oluşturmaktadır. Aynı dönemde Talcott Parsons'ın da çalışmalarını yürüttüğü Heidelberg'deki entelektüel iklimden etkilenir. Burada Karl Mannheim

ile tanışır ve ona çalışmalarında yardımcı olur. Heidelberg bu dönemde Alman sosyolojisinin canlı bir merkezidir. Elias buradaki zamanının çoğunu Weber'le birlikte Marx, Tonnies, Sombart, Troeltsch ve Simmel gibi isimleri okuyarak geçirmiştir. 1930-1933 yılları arasında ise Max Horkheimer, Theodor Adorno, Erich Fromm, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal and Herbert Marcuse gibi isimlerin temsil ettiği Frankfurt Okulu ile aynı binada, Mannheim'ın asistanı olarak görev yapmıştır. Ancak bu isimlerle kurduğu kişisel ilişki Mannheim ve Frankfurt okulu arasındaki uzaklıktan ötürü oldukça sınırlı kalmıştır (Van Krieken, 2000: 353-67; Morrow, 2009: 215).

Bunlarla birlikte bir sosyolog olarak Elias'ı Alman geleneği içinde konumlandırmak gerekir. Kendi kuşağında yer alan diğer pek çok isim gibi o da Max Weber'in çalışmalarından ve Marksizm ve onun etrafında dönen tartışmalardan etkilenmiştir. Alman sosyolojisinin yanı sıra Fransız ve Alman tarih yazımı ile de ilgilenmiştir. Annales okulu meşhur olmadan çok önce Lucien Febvre ve Marcel Bloch'tan alıntılarda bulunmuştur. Freud ve psikanaliz okulu da onun düşüncelerinin oluşmasında etkili olmuştur (Goudsblom, 2000: 173). Ancak Batı Marksizmin uzağında bir yerde kalması gereği, çalışmaları uzun süre dikkate alınmamıştır. İsviçre'de yayınlandığı 1939 senesinde hiç ilgi uyandırmamış fakat günümüzde bir sosyoloji klasiği haline gelmiş olan *Uygarlık Süreci* adlı çalışmasının önemi 60'lardan itibaren ilk önce Hollanda ve Almanya'da, 70'lerde Fransızcaya tercüme edilmesiyle birlikte Fransa'da ve 80'lerde İngilizceye tercümesiyle birlikte İngilizce konuşan dünyada anlaşılmaya başlamıştır ve 1977 yılında ilki verilen Adorno ödülünü almıştır (Öncü, 2000: 8). Bu çalışmada ise Norbert Elias'ın *Uygarlık Süreci* adlı eserinde pozitivist yaklaşım ile kurduğu ilişkiye odaklanılmaktadır. Bu kapsamda *Uygarlık Süreci*'nin temel tezi aktarıldıktan sonra Elias'ın sosyolojik yaklaşımı pozitivist yaklaşıma referansla çözümlenmiş, her iki yaklaşım arasındaki fark ve benzerlikler ortaya konmuştur.

2. NORBERT ELİAS'IN UYGARLIK SÜRECİ

Elias'ın psiko-oluşumsal ve sosyo-oluşumsal gelişmelerin iç içe geçmiş olduğunu ve psikolojik yapılar ile toplumsal egemenlik yapıların birbirlerine karşılıklı bağımlı (Hammer, 2000: 77) olduğunu göstermeye çalıştığı *Uygarlık Süreci*'nde Weber dışında Elias'ın üzerinde etkili olan üç isimden bahsedebiliriz. Bunlar William Sumner, Johan Huizinga ve Sigmund Freud'dur. Öncelikle William Sumner'ın *Folkways* (1906) adlı çalışmasında yapmış olduğu bir kültürün ahlakı, normları ve değerlerinin ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı, bu ortaya çıkışın toplumun yapısı ve tarihi ile bağlantısının ortaya konması gerektiğine dair açıklamaları Elias'ın bakış açısında etkili olmuştur. Her ne kadar insan eyleminin

gayr-ı iradi sonuçlarına dair düşüncelere daha önce Hegel, Marx okumalarında rastlamış olsa da Sumner'ın *Folkways* (1906)'ı Elias'ın kültür ve davranış arasındaki bağlantıyı kurmasını sağlamıştır. Söz konusu çalışmada uygarlığın planlanmamış doğası ve tarihselliği üzerine düşünceler, onun tarihsel değişimin planlanmamış doğasına dair kavramsallaştırmasını geliştirmesine yardımcı olmuştur (Van Krieken, 2000)

Huizinga'nın *The Waning of the Middle Ages* (1924) adlı çalışması ise Elias'a Orta çağlarda gündelik yaşamın ayrıntılı bir resmini sunarak, çağdaş dünya ile karşılaştırma imkanını sunmuştur. Orta çağ döneminde gündelik yaşamın Huizinga tarafından güvensiz, duygu yüklü olarak resmedilişi Elias'ı etkilemiş ve modern hayat ile orta çağ dönemindeki hayat arasında bu anlamda karşıtlık *Uygarlık Süreci* boyunca işlenmiştir (Van Krieken, 2000). Freud'un benlik, ego, süper-ego ve id arasında kurduğu ilişki biçimi de Elias'ın yaklaşımının ana kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Elias'ın medeniyet tasavvuru bu bağlamda Freud'un fikirleri üzerine inşa edilmiştir. Freud'a göre insan, çocukluktan itibaren bir dizi kültürel kodu içselleştirmektedir. Kişinin benliği üzerindeki dış baskılar, süper-ego ile kişinin kendi üzerinde uyguladığı bir baskı ve zorlama mekanizmasına dönüşmektedir. Bu dönüşümü incelerken Elias'ın en çok vurgu yaptığı bazı kavramlar öz-denetim (self-control), kendini tutma (kendine hâkim olma- self-restraint), ve arzu kontrolü (affect control)dür. Tıpkı Freud gibi Elias'a göre modern batılı/medeni/uygar insan, bu kontrolü kurmuş insandır (Öncü, 2000: 8-11).

Bu okumalar sonucunda ortaya çıkan *Uygarlık Süreci'nde* Elias, ikili bir amaca sahiptir. Birincisi psikik/ruhsal olan ile toplumsal olan arasındaki ilişkiyi incelerken ruhsal/psikik olanı durağan ve statik, değişmez bir şey olarak alıp bir süreç olarak değerlendirmedığımız müddetçe bu ilişkiyi anlayamayacağımızı göstermektir. İkincisi ise toplumsal süreçleri ruhsal değişimlerin motoru olduğunu göstermektir. Tam da bu noktada çalışmada orta çağ'ın başlangıç noktası olarak belirlenmesinde bu dönemin bir barbarlık/iptidailik dönemi olarak değerlendirilmesi değil, ancak orta çağ'ın incelenmesinin modern zamana doğru gelişim eğrisinin belirlenmesinde yeterli olacağını düşünülmüş olmasının etkili olduğu belirtilmelidir (Van Krieken, 2000). Elias söz konusu ikili amaç doğrultusunda belirtilen zeminde *Uygarlık Süreci'nin* birinci cildinde Avrupa toplumunda, özellikle Fransa'da orta çağdan modern döneme doğru olan süreçte insanlar arası ilişkilerde beklenti, duygulanım ve bedensel tepkilere yaklaşımlarında meydana gelen değişimleri betimlemiştir. Bu betimleme çerçevesinde tipik olarak orta çağ döneminde davranışların daha basit ve naif

olduğu, duyguların daha doğrudan ve daha vahşi bir şekilde ifade edildiği ve genel düşünce düzeyinde daha az ruhsal/psşik nüansların olduğu vurgulanmıştır. Buna uygun olarak, orta çağ toplumunun daha düşük seviyede toplumsal kontrol ve öz denetim ile gündelik hayata baskın olan şiddet ile karakterize yapısının altı çizilmiştir.

Nezaket kazanma/courtesy süreci, orta çağ'a özgü bu yapının zayıflamasını, yani şiddetin toplumsal gündelik hayattan uzaklaştırılmasını ve kompleks toplumsal etkileşim ağlarının uzun vadeli gerekliliklerine bağlı olarak duygu ve dürtülerin düzenlenmesini beraberinde getirmiştir (Elias, 2013). *Nezaket/courtesy*'in bir sonraki aşaması ise ve modernleşme/medenileşme/uygarlaşma süreci, yani *civilite*dir. Elias (2013)'a göre *civilite*'yi belirleyen ana özellik insanların daha fazla gözlem yapmak zorunda olmasıdır. Bir başka ifadeyle modernleşme/medenileşme/uygarlaşma süreciyle insanlar kendilerini ve diğerlerini daha fazla gözleme yoluyla nasıl davranmaları gerektiği belirlemeye ve davranışlarını buna göre düzenlemeye başlamıştır. Yalnızken dahi uygulanan otomatik bir özdenetimin egemenliği söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Elias (2013) yüksek derecede farklılaşmış ve kompleks toplumsal ilişki ağlarının öz denetimin içselleştirilmesini gerektirdiğini ve üst ben gelişimi sayesinde bu denetimin dışsal herhangi bir toplumsal kurumla olan bağının azaldığını ileri sürmüştür.

Elias (2013)'a göre duygusal yapıda gerçekleşen bu değişimlere iki önemli toplumsal süreç kaynaklık etmektedir. Bunlardan birincisi 17. ve 18. yüzyıllarda Batı'da mutlakiyetçi devlet yapısının oluşması ve otoritenin merkezileşmesidir. İkincisi ise toplumun farklılaşması ve buna bağlı olarak karşılıklı bağımlılığın artmasıdır. Para ekonomisinin oluşması, kentlerin ortaya çıkışı gibi gelişmelere değinse dahi belirleyici olduğunu vurguladığı bu iki toplumsal süreçten mutlakiyetçi devlet yapısının oluşumunun temelinde tekel ve denge mekanizmaları yer almaktadır. Özellikle şiddet araçlarının devlet elinde toplanması, toplumsal ilişkilerde gücün başka şekillerde ifade edilmesini ve öz denetim, duyguların kontrolü, davranışlarda hesap yapmayı gerektirmiştir. Elias (2013: 308)'in kendi ifadesiyle belirtmek gerekirse "her uygar insanın *habitus*²unda belirleyici bir özellik olarak öne çıkan ruhsal kendini zorlama aygıtının kendine özgü istikrarı, bedensel şiddet ediminin tekelci kurumlarının oluşmasıyla ve toplumsal merkezi organların artan istikrarıyla çok yakın ilişki

² Davranış ve düşünmeyi yönlendiren sosyal norm veya eğilimleri ifade etmektedir. Toplumun insanlara düşünce, his ve davranış düzeyinde kalıcı ve devamlı yapılandırılmış eğilimler kazandırarak onlara yatırım yapma biçimi anlamını taşımaktadır (Navarro, 2006: 16).

içerisindedir. Bir şiddet tekeli oluştuğunda pasifize edilmiş mekanlar, şiddet eylemlerinden arınmış toplumsal alanlar ortaya çıkmakta ve şiddetin yerini barışçı zorlamalar almaktadır.” Şiddet tekelinin yanı sıra vergi tekelinin devletin elinde bulunması ve devletin söz konusu tekeller üzerinde tasarrufunu devam ettirebilmesi için birbirini dengeleyecek toplumsal zümrelere ihtiyaç duyması (Elias, 2013: 350) ise soylu ve burjuva sınıfları arasında bir denge politikası uygulanmasına, dolayısıyla özdenetimin ve davranışların kontrolünün artışına neden olmuştur.

Toplumsal farklılaşma süreci ise toplumsal karşılıklı bağımlılıklar zincirinin uzamasına neden olmuştur. Oluşan bu karşılıklı bağımlılık insanların duygularının ve kendi benlikleri üzerinde kurdukları denetimi arttırmaları yönünde baskı oluşturmuştur. Sonuç olarak özdenetimi sağlayan üst benin gelişmesini sağlamıştır. Elias (2013: 305) bu süreci şu şekilde açıklamaktadır:

“Batı toplumunun en eski tarihlerinden günümüze kadar toplumsal işlevler büyük bir rekabet baskısı altında gittikçe daha fazla farklılaşır. Farklılaşma arttıkça, tekil kişinin tüm işlerinde sürekli bağımlı olduğu işlevlerin ve böylelikle de insanların da sayısı artar. Tekil eylemin toplumsal işlevini yerine getirebilmesi için gittikçe daha fazla insan davranışı birbirine uyarlanmak, eylemler dokusu gittikçe daha hassas ve daha sıkı bir şekilde örütlenmek zorundadır. Tekil kişi, davranışını gittikçe daha fazla farklılaşmış, gittikçe daha düzgün ve istikrarlı düzenlemeye zorlanır. Davranışın daha farklılaşmış ve istikrarlı düzenlenişi tekil insana küçük yaştan itibaren gittikçe daha fazla bir otomatizm, karşı koyamayacağı bir iç zorlama olarak aşılır.”

Özetle, Elias *Uygarlık Süreci*'nde bireysel kişilik ve toplumsal yapının karşılıklı yakın etkileşim ve ilişki içinde olduğunu göstermek istemiştir. Toplumsal yapı değiştikçe bireysel kişilik yapıları değişmekte ve bu değişimler de toplumsal yapının değişmesine neden olmaktadır. Ona göre hem doğalarından ötürü hem de toplumsallaşma neticesinde insanlar arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi söz konusudur. Bu karşılıklı bağımlılıklar veya figürasyonlar aracılığıyla insanlar hem kendi benliklerini hem de dünyayı tanımlamakta, düşünce ve eylemlerini yönlendirmektedirler. Bu figürasyonlar değiştikçe, bireysel kişilik yapıları da mecburen değişmektedir.

3.FİGÜRASYON VS POZİTİVİZM

Uygarlık Süreci çerçevesinde Elias'ın savunmuş olduğu dört prensipten bahsedilebilir. Birincisi her ne kadar toplumlar irade sahibi ve planlı hareket eden bireylerden oluşsa da bu eylemlerin birleşimi neticesinde ortaya çıkan sonuç genellikle gayr-ı iradidir. Bu bağlamda sosyologun görevi iradeli insan eyleminin gayr-ı iradi toplumsal kalıplara dönüşmesini sağlayan mekanizmaları incelemektir. İkincisi, tekil bireyler, toplumsal ilişkiler ağının/figürasyonların bir parçası olarak diğer insanlarla olan karşılıklı bağımlılıkları çerçevesinde anlaşılabilirler (Elias, 1978: 113). Bu nedenle “birey” ve “toplumu” birbirinden ayrı kategorilermiş gibi düşünmek ve ele almak anlamlı değildir çünkü birey ve toplum, hayatın sonsuz akışında iç içe geçmiş ve ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı durumdadır. Toplum-birey; yapı-eylem gibi ikilikler sosyal gerçekliğin yanlış temsilleridir, toplumsal gelişme ve dönüşümler psikolojik gelişim ve dönüşümlerle karşılıklı bağımlılık içerisindedir (Layder, 1986: 369). Dolayısıyla Elias (1978)'a göre insan özü itibariyle sosyal bir varlıktır ve ancak toplumsal olarak inşa edilmiş ikincil bir doğa aracılığıyla diğerleriyle kurduğu ilişkiler içinde ve onların aracılığıyla varlık kazanır.

İnsana dair bu bakış açısı, aynı zamanca Elias'ın üçüncü prensibine işaret etmektedir. Buna göre toplumsal yaşam, durumların değil ilişkilerin değerlendirilmesi aracılığıyla anlaşılabilir. Bu noktada Elias'ın iki yönlü eleştirisi açığa çıkmaktadır. Bu eleştirinin bir ucunda toplumun doğa bilimlerinin “nesnel” yöntemleri ile yapı, sistem vb. kavramlarla incelenmesi diğer ucunda ise aslında sosyolojik olan problemlerin bireyin odakta yer aldığı psikolojik problemler olarak alınması yer almaktadır (Elias, 1978: 131). Sosyolojik holist ve atomist bakış açılarına karşılık, Elias toplumsal gerçekliğin insanî ilişkilerin inşa ettiği, neşet ettiği ve eşlik ettiği süreçlerden oluşan doğasına vurgu yapmaktadır (Layder, 1986: 370). Toplumsal gerçekliğin süreçlere içkin doğasına bu vurgu ise dikkati mekanistik bir nedensel açıklamaya ulaşmak yerine, kompleks ve iç içe geçmiş karşılıklı bağımlılık zincirinde sürekli değişen güç ilişkilerine yöneltilmektedir. Örneğin Elias (1978: 131) gücün bir insan veya kurumun belirli bir derecede sahip olduğu bir şey olarak değerlendirilmesinden ziyade, karşılıklı bağımlılık içerisinde yer alan bireyler veya toplumsal birimler arasında değişen bir oran olarak ele alınmasının doğru olduğunu ileri sürmektedir. Başka bir ifadeyle gücün ilişkiyel doğasına dikkati çekmekte ve onu ele alış tarzlarının bu doğayı gözden kaçırmaması gerektiğini vurgulamaktadır (Arnason, 1987:433).

Elias'ın yaklaşımının son prensibi toplumun zamansız durum veya koşullardan ziyade uzun vadeli gelişim ve değişim süreçlerinden oluştuğu kabul ile

anlaşılabilir olduğudur (Van Krieken, 2000). Elias (1978: 76)'a göre en temel ayırt edilebilir toplumsal olgu birbirlerine karşı güç uygulama kapasitelerini ölçen insanlar arasındaki etkileşimdir. Düalist bakış açılarını ampirik bir temelde aşmak ise ancak toplumsal süreçlerin, normatif ilkelerin aşamalı olarak uygulanması ve kültürel değerlerin değişmesinden ziyade, uzun vadede iktidar dinamiklerinin egemenliğinde olduğu gösterilebildiğinde mümkündür. Bu amaçla *Uygarlık Süreci*'nde mutlak ulusal devlet egemenliğinin gelişiminin otonom ve devrimci bir güç olarak kapitalizme karşı değil, ancak ekonominin parasallaşması ve feodal çerçevede askeri gücün elde tutulması arasındaki uzun vadeli dinamiklerin etkileşimi ile bağlantılı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Böylece orta çağ ve modern dönem arasında kurulan karşıtlıkların aslında çok temel ve uzun vadeli bir sürekliliği maskeleydiğini ortaya koyarak gelenek/modernite ikiliğinin ötesine bakmak gerektiğine işaret etmiştir (Arnason, 1987: 438). Aynı zamanda toplumsal figürasyonlardaki, yani insanlar arası karşılıklı bağımlılık-ilişki zincirlerindeki değişmelere insanların inanç, tutum ve davranışlarındaki değişmelerin eşlik ettiğini ve bu değişmelerin birlikte planlı olmayan ancak yapısal bir gelişim süreci ortaya çıkardığını göstermiştir (Mennell, 1977: 101)

Bu dört prensip ışığında aslında Elias, sosyolojik düşünceye hem yapısal işlevselci hem de metodolojik bireyci yaklaşımlardan farklı bir paradigma önermektedir. Toplumsal hayatı incelemek için eylem-yapı, birey-toplum, makro-mikro gibi ikilemleri aşmaya yönelik bir yaklaşım sunmaktadır. Figürasyon kavramıyla dikkatini insan ilişkileri ağı içerisinde değişen kalıplara, düzenliliklere, eğilimlere, karşı eğilimlere ve değişimin yönüne yöneltmektedir (Dunning ve Hughes, 2013: 57). Toplumsal gerçekliğin dokusunu oluşturan karşılıklı bağımlılık ve güç ilişkilerini ifade eden figürasyon kavramı ile toplumun her şeyi belirlediği kabulünü de bireylerin sınırsız özgür irade ile seçimde bulunduğu kabulünü de sorgulamaktadır (Layder, 1986: 370). Zira ona göre ne bireyi içinde yer aldığı ilişki ağlarından izole bir varlık olarak anlamak ne de toplumu da onu oluşturan insanlardan bağımsız bir varlık olarak ele almak mümkün değildir (Elias, 1956).

Bireysel düşünce ve eylemin toplumsal bağlam ile karşılıklılığına işaret eden Elias'ın bu çerçevesi toplumsal yapıyı analizinin merkezine alan ve bireyin ötesinde ve üstünde bir toplum anlayışı ile karakterize pozitivist çerçeve ile karşıtlık içindedir. Bununla birlikte Elias'ın pozitivist yaklaşıma yönelik eleştirileri daha çok Parsonsçı yapısal işlevselciliği hedef almaktadır. Hatta pozitivist okulun temsilcilerinden Comte'a ise olumlu bir yaklaşıma sahiptir. Ona göre düşünen özne kavramına sosyolojik bir boyut katan Comte, meşhur üç hal

yasasında pozitif aşamadan önceki metafizik ve teleolojik aşamaları imleyen düşünme biçimlerini, yanlış ve ideolojik olarak kategorilendirmeyip, toplumsal olgular olarak kabul ederek içinde geliştiklerini dönemin toplumsal durumuyla ilişkilendirmiştir (Elias, 1978: 38-40). Comte'un düşünce biçimleri arasındaki niteliksel farklılaşmanın toplumsallıkla ilişkisini tarihsel olarak bu ele alışı ele Elias'a ilham vermiştir (Mühürdaroğlu, 2019: 512). Ancak merkezine sistem, alt sistem, işlevsel farklılaşma, homeostasis kavramlarını koyan Parsonsçı yapısal işlevselci kuramı analizine sosyal sistem ve kişilik arasında yanlış bir karşılaştırmadan başladığı ve sosyal sistemi onu oluşturan bireylerden bağımsız, izole bir şekilde ele almış olduğu yönünde kritik eder. Elias'a göre bu yanlış başlangıç noktası ve ele alış tarzı, psikoloji ve tarihten kopuk, daha kısıtlı bir sosyoloji anlayışı ile statik ve uyum merkezli bir toplum tasavvuru ortaya koymaktadır. Oysaki toplumsal gerçekliği anlayabilmek için toplumsal ve kültürel yaşamın gelişimsel akışını hesaba katmak gerekmektedir (Goudsblom, 2000: 126). Öte yandan Elias'a göre toplumsal olay ve değişmelere, insanların irade ve davranışlarına dayalı birbiriyle bağlantılı ortaya çıkan örüntülerin yanı sıra, uzun vadeli planlanmamış süreçler de kaynaklık etmektedir. Bundan dolayı insanın iradi eylem kapasitesine dayanarak yapılan çözümlenmeler de toplumsal olgu ve değişimleri açıklamakta yetersizdir (Yontar, 2000: 126). Çünkü tek tek insanların planlarının eklenmesi, hiçbir tekil insanın planlamadığı değişme ve biçimlenişleri beraberinde getirebilir. Dolayısıyla Elias (2013: 300)'a göre insanların karşılıklı bağımlılığında çok özgül türden bir düzen, onu oluşturan tek tek insanların irade ve aklından daha zorlayıcı ve daha güçlü bir düzen ortaya çıkmaktadır.

Elias sosyal bilimcilerin doğa bilimlerinin etkisi altında kalıp, onların daha fazla prestij vadeden yöntem ve teorilerini kullanmalarını ve araştırmalarında insanî fenomenleri basitleştirip onları doğa bilimlerinin yöntemlerine uydurmalarını da eleştirmektedir. Evrensel bilim fikrine karşı çıkan Elias'a göre, bilimler konu alanlarına bağlı olarak farklı yöntemler kullanabilirler. Evrensel ve mutlak bir bilim anlayışı, toplumun dinamik karakterini göz ardı etme tehlikesini taşımaktadır. Bu sebeple bilimsel yasanın istisnasızlığı fikrini reddeder. Birçok bilim alanında ve özellikle de iki yönlü insan bilimlerinde, yukarıda belirtilen türde teorik yasalar veya yöntemlerin aksine süreç ve figürasyon modellerinin konu ettiği nesneyi, yani toplumsal gerçekliği açıklamada çok daha yüksek yeterliliğe sahip olduğunu savunur (Yontar, 2000: 116). Zira figürasyon kavramı, toplumsal hayatın iç içe geçmiş yönlerini ve bu yönler arasındaki bağlantılılığı anlamada düalist bakış açılarının sunduğundan daha fazlasını sağlamaktadır.

Ancak Layder (2014: 172)'e göre insanları basitçe karşılıklı bağımlık zincirlerinin üyeleri olarak görmek, anlamın etkileşimsel müzakereler sonucunda nasıl oluştuğu, durumun kollektif tanımının nasıl biçimlendiği, etkileşim düzeninin genel kurumsal düzen ile nasıl bir ilişki içinde olduğu konularına yeterli bir açıklama sunmamaktadır. Toplum-birey, makro-mikro, yapı-eylem gibi karşıtlıkları aşmak isterken insanî ilişkilerin kendisine içkin olduğu ancak bu ilişkileri aşan özelliklere sahip toplumsal yapı unsurlarını göz ardı ediyor gözükmektedir. Figürasyon kavramı Giddens (2003)'ün yapının ikiliği kavramı, Bourdieu (1977)'un habitus kavramıyla düalist yaklaşımlardan kopma yönünde aynı hedefe sahip olsa da onlardan farklı olarak sosyolojinin geleneksel yaklaşımlarıyla daha az diyalog içinde olmasıyla ayırt edilmektedir. Bu noktada Layder (1986: 376) Elias'ın hem metodolojik bireyselci, yani etnometodolojik, fenomenolojik, sembolik etkileşimci yaklaşımlarla ortaya konan “yapısal süreç” (Glaser&Strauss, 1968); “müzekere edilmiş düzen” (Strauss, 1963) gibi kavramların hem de pozitivist yapısal işlevselci yaklaşımın temsilcisi Parsons (1951)'in kuramının toplumsal süreç ve değişmelere işaret eden yönlerini göz ardı ettiğini belirtmektedir. Nitekim Elias (1978: 162) Parsonsçı yapısal işlevselciliği denge ve uyuma olan odağı, birey karşısında yapıyı öne çıkararak toplumu neredeyse bireylerden bağımsız statik bir oluşum olarak ele alması, dolayısıyla bireyler arası etkileşimin toplumsal değişme yaratma kapasitesini göz ardı etmesi nedeniyle eleştirmektedir. Fakat Layder (1986)'e göre Parsons'ın her “norm”dan farklı davranışı sapma ve bozuk işlev olarak değerlendirmesi ve Amerikan toplumunu toplumsal değişmenin kendisine doğru olduğu/olacağı bir ideal olarak sunması onun kuramının eleştirilebilir yönlerini oluştursa da aslında toplumsal değişme ve süreçleri konu etmektedir. Nitekim sistem kuramı toplumsal değişmenin toplum ile bireyin psikolojik ve motivasyonel yapılanması arasındaki karşılıklı ilişkisi dairesinde uyum yönünde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır (Sadıkoğlu, 2021). Dolayısıyla Elias figürasyon kavramının pozitivist ve/veya metodolojik bireyselci bakış açılarını hangi yönlerden aştığını açıklamada muğlak bir noktada konumlanmaktadır.

Figürasyon kavramı, sosyolojide geleneksel bakış açılarının kuram ve kavramlarının açıklayıcı gücünün aksine bu noktada eşitsiz güç dağılımının dinamik karakterine işaret eden betimsel bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Örneğin “yapı” kavramı toplumsal dünyada şeylerin nasıl bir görünüme sahip olduklarını onları üreten ve öne çıkartan mekanizmalar üzerinden açıklamaktadır. Ancak Elias figürasyonları, diğer, daha kapsamlı ve kesişen figürasyonlarla açıklama eğilimindedir. Bu bağlamda, figürasyonlar aslında kendi öz nedenlerini de teşkil etmektedir (Layder, 1986: 381). Diğer bir ifadeyle sonra gerçekleşen

olayların önce gerçekleşen olayları açıklaması ve sonucun süreci açıklaması bakımından Elias'ın *Uygarlık Süreci* teleolojik bir nitelik göstermektedir (Goudsblom, 1994: 7). Üstelik karşılıklı bağımlılık ağlarının, yani figürasyonların makro ve mikro olgular arasındaki bağlantıyı sağladığı iddiası toplumsal etkinlikler ve yapıların kendilerine has özelliklerini bulanıklaştırmaktadır. Zira durumsal etkinlikler ile kurumsal yapıların farklı özelliklerini karşılıklı bağımlılık zincirleri olarak almak yüz yüze karşılaşmalar ve daha uzak toplumsal ilişkiler arasındaki nitel farkların gözden kaçması tehlikesi taşımaktadır (Layder, 2014: 173). Bununla birlikte Goudsblom (1994) Elias'ın yaptığıın sonraki olaylardan yola çıkarak önceki olayları açıklamak olmadığını, hatta tam tersini yaptığını ileri sürmektedir. Belli sonraki olay veya süreçlerin belli önceki olaylar olmadan oluşamayacağını akılda tutarak, Elias'ın aradaki bağlantıyı göstermeye çalıştığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Goudsblom (1994)'a göre Elias geçmişe şimdiki noktadan bakmanın sağladığı avantajın farkındadır. Bu avantaj sayesinde geçmişte insanların tahmin bile edemediği gelişmelerin bilgisine sahiptir. Ancak bu bilgi, onu teleoloji yanlışlığına düşürmekten ziyade planlı ve amaçlı bireysel davranışların doğrudan sonucu olmasa bile, *Uygarlık Süreci*'nde gözlediği ilişkilerde Elias'ın belirli bir yönelim ve yapısal bir gelişmeyi tespit etmesine yardım etmiştir.

Elias (2013: 300)'ın kendisi de bunu “değişim bir bütün olarak plansız gerçekleşir ama yine de kendine özgü bir düzeni olmaksızın gerçekleşiyor değildir” şeklinde ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle Elias uygarlık sürecini çizgisel bir gelişim süreci olarak ele almamaktadır. Bu süreç içerisinde geri dönüşlerin, her iki yöne doğru ani ve hızlı değişimlerin olabileceğini belirtmektedir. Fakat uzun vadede değişimin yönü uygarlığın artışına doğrudur. Bu noktada Elias'ın gelişme nosyonunun çizgisel bir evrim düşüncesi içermediğini belirtmek gerekir. Elias'a göre biyolojik ve toplumsal bütünleşme farklı süreçsel kavramlardır. Örneğin insan toplumları, biyolojik farklılaşma ile değil, sosyo-kültürel farklılaşma ve değişim ile gelişmektedir. Biyolojik evrimin aksine, toplumsal gelişme geri döndürülebilir, toplumsal aşamalar birbirini aynı derece veya nitelikte bir gereklilik ilkesi içerisinde takip etmemektedir. Bu aşamalar arasında birbirlerini belirli bir sırada izlemelerini gerektirecek bir mantık veya kalıp bulunmamaktadır (Dunning ve Hughes, 2013: 120). Diğer deyişle Elias'a göre toplumsal gelişme ilke olarak geriye dönmesi mümkün bir süreç olsa da uygarlaşma yönünde ve ancak karşıt yöndeki süreçlerin de bir bileşimi niteğindedir. Bu süreç ne tek çizgisel ne de teleolojiktir (Hammer, 2000: 80).

Uygarlık Süreci bağlamında Elias'a yöneltilen diğer bir temel eleştiri Avrupa merkezli bir bakış açısına sahip olduğu yönündedir. Buna göre Elias karşı-tarihleri ihmal ederek tek çizgili tarih anlayışıyla örtüşmekte, 17. yüzyıldan itibaren gerçekleşen her şeyin uygarlaşma yönünde olduğunu kabul etmesiyle algıda seçicilik yapmaktadır (Tilly, 1993; Akt. Goudsblom, 1994: 7). Elias'ın bakış açısının Avrupa merkezci olması ithamına karşılık ise Goudsblom (2000) *Uygarlık Süreci'nin* Avrupa hakkında olmasının onu Avrupa merkezci yapmadığını ve Elias'ın Avrupa örneğini genel anlamda insanlığa bir örnek olarak sunmadığını, daha çok onu biricik ve tek olarak sunduğunu ve herhangi bir ciddi karşılaştırma yapmadığını belirtmektedir. Batı'da uygarlaşma sürecine biricik ve özel anlamını veren şey, yüksek seviyede farklılaşma, güç ve vergilendirmenin tekelleşmesi ve karşılıklı bağımlılık ve rekabet derecesidir. Ancak *Uygarlık Süreci'nin* ikinci cildinde ortaya konan devlet oluşumu ve uygarlık arasındaki ilişki, farklı politik yapılaraya sahip toplumlarda uygarlık sürecinin nasıl işlediğine dair bir soru ortaya çıkarmaktadır. Avrupa-merkezcilik ithamı ise esas olarak bu soru üzerinden yükselmektedir. Bu bağlamda Elias'ın araştırması Batı Avrupa ile sınırlı olmasına rağmen, özdenetimin artışı ile devletin şiddet tekeli biçiminde ortaya çıkışı arasında var olan bağlantının, bütün uygarlık süreçlerinin temel özelliği şeklinde genelleştirilmesi Avrupa merkezcilik ithamına neden olmaktadır (Hammer, 2000: 78).

Elias'ın faydalandığı Weber'in rasyonalite ve Freud'un kontrol kavramlarının da çalışmasında Avrupa merkezci bir bakış açısına kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Öncü (2000: 13) bu kavramlar bağlamında önemli olanın bu düşünürlerin muhayyilesindeki 'rasyonel olmayan' ve 'kontrollü olmayan' davranış biçimleri ve toplumlar olduğuna dikkat çekmektedir. Weber'in çalışmalarında 'rasyonel' (Protestan ruhuna sahip) Batı insanı fikrini, değişik dinler üstündeki incelemelerden yola çıkarak Batı'nın karşıtı olarak kurgulanan Doğu, "değişmeyen" ve "pasif" özellikleriyle öne çıkmaktadır. Freud'un 'medeni' (güdüleri bastırılmış) Batı insanı fikri ise 'ilkel' insanların yaşadığı farklı coğrafyalar bağlamında -Afrika ve Amerika kıtalarının yerli halkları- anlam kazanmaktadır. Bu isimlerden beslenen Elias'ın çalışmasına da Avrupa'nın üstünlüğü varsayımı içkin bir nitelik olarak öne çıkmaktadır. Gerçekten de Elias *Uygarlık Süreci'nde* insan ruhunun bilinç, dürtü yapısı ve vicdan olarak fonksiyonel farklılığının doğuştan ve doğal olmayıp, toplumsal bir sürecin sonucu olduğunu ve bireysel farklılıkların aynı zamanda belirli bir toplumsal gelişmişlik aşamasına tekabül ettiğini göstermeye çalışmıştır. Buna göre insanların ne kadar rasyonel veya içgüdüsel dürtülere göre davranacakları yahut onların ne derece bireyci veya toplumsal davranışlar gösterecekleri, mevcut uygarlık seviyesine

bağlıdır (Yontar, 2000: 114). Bu çerçevede Avrupa toplumu Elias (2013: 325)'in "akışı içerisinde herkesin herkese bağımlılığının görece düzgün dağılımlı halde oluşu ve Batı toplumunun son derece farklılaşmış, son derece işlev bölümlü düzeneği, gittikçe artan ölçüde, daha alttaki tarımsal ve kentli tabakaların da davranışlarını ve faaliyetlerini daha uzun vadeli ve daha uzaktaki eklemlemeleri görek düzenlemelerine bağımlı hale gelmiş olması" şeklinde ifade ettiği biricik karakteriyle en yüksek derecede medenileşmiş toplumu teşkil etmektedir.

4.SONUÇ

Uygarlık Süreci ilk yayımlandığında fazla ilgi görmese bile, bugün artık 20. yüzyılın en önemli sosyoloji çalışmalarından sayılmaktadır. Bu çalışmanın önemi birey ile toplumun karşılıklı ilişki ve bağımlılık içinde ele almasına dayanmaktadır. Bu bağlamda *Uygarlık Süreci* mikro-makro düalizmini aşma yönünde önemli bir katkıdır. Söz konusu katkıyı ayırt eden ve Elias'ın *Uygarlık Süreci* 'nde ortaya koyduğu dört prensipten bahsedilebilir. Bunlardan ilki toplum irade sahibi ve planlı hareket eden bireylerden oluşsa da bu eylemlerin birleşimi neticesinde ortaya çıkan sonuç genellikle gayr-ı iradidir. İkincisi, tekil bireyler, toplumsal ilişkiler ağının veya figürasyonların bir parçası olarak, ancak diğer insanlarla olan karşılıklı bağımlılıkları içerisinde anlaşılabilirler. Üçüncüsü toplumsal yaşam, durumların değil ilişkilerin değerlendirilmesi aracılığıyla anlaşılmalıdır. Son olarak ise toplumu uzun vadeli gelişim ve değişim süreçlerinden oluştuğunu kabul ederek anlayabiliriz. Bu prensipler çerçevesinde Elias, sosyolojik düşünceye farklı bir paradigma önermektedir.

Bununla birlikte Elias'a yöneltilen eleştirilerden de bahsetmek mümkündür. Bu eleştirilerden ilki Elias'ın pozitivist yapısal işlevselci bakış açısının toplumsal değişme ve süreçleri ele alma biçimini göz ardı etmesiyle ilgilidir. İkincisi figürasyon kavramının açıklayıcı olmaktan çok betimsel bir niteliği sahip olmasıdır. Diğer iki eleştiri ise Elias'ın teleolojik ve Avrupa merkezli bir bakış açısına sahip olduğu yönündedir. Teleolojik olma eleştirisine karşılık Elias'ın toplumsal gelişmeyi ilke olarak geriye dönmesi mümkün bir süreç olsa da uygarlaşma yönünde ve ancak karşıt yöndeki süreçlerin de bir bileşimi olarak elde aldığını vurgulamak gerekir. Ancak öte yandan *Uygarlık Süreci* 'nde Avrupa toplumu biricik karakteriyle en yüksek derecede medenileşmiş toplumu temsil etmektedir. Buna karşılık Avrupa merkezci olduğu yönündeki eleştiriler Elias'ın çözümlemesini geliştirilmesine katkı sunmuştur. Daha sonraki çalışmalarında uygarlık kuramının aktarılabilirliğine ilişkin sınırların keşfedilmesi, gevşeme tezinin geliştirilmesi, uygarlık karşıtı süreçlerle hesaplaşılması bu eleştiriler sayesinde olmuştur. Ancak yine de gerek yöntem gerekse düşünsel olarak

uygarlık kuramının Avrupa dışındaki bölgelere ve toplumlara da uygulanması, bu modelin sınanması ve geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Arnason, J. (1987). Figurational sociology as a counter-paradigm. *Theory, Culture & Society*, 4(2-3), 429-456.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dunning, E. & Hughes, J. (2013). *Norbert Elias and modern sociology: Knowledge, interdependence, power process*. London: Bloomsbury Academic.

Elias, N. (1956). Problems of involvement and detachment. *British Journal of Sociology*, 7(3), 226-252.

Elias, N. (1978). *What is sociology*. London: Hutchinson.

Elias, N. (2013). *Uygarlık süreci*. (Çev.Erol Özbek). İstanbul: İletişim.

Giddens, A. (2003). *Sosyolojik yöntemin yeni kuralları*. İstanbul: Paradigma.

Glaser, B. & Strauss, A. (1968). *Time for dying*. Chicago: Aldine.

Goudsblom, J. (1994). *The theory of the civilizing process and its discontents*, Paper voor de Sectie Figuratiesociologie van de Zesde Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen Amsterdam.

Goudsblom, J. (2000). *Norbert Elias and American sociology*. *Sociologia Internationalis*: Amsterdam.

Hammer, H. (2000). *Norbert Elias'ın uygarlık kuramı: eleştiriler ve gelişmeler*, *Toplum ve Bilim*, 84, 75-90.

Huizinga, J. (1924). *The waning of the middle ages*. Edward Arnold & Co.

- Layder, D. (1986). Social reality as figuration: A critique of Elias's conception of sociological analysis. *Sociology*, 20(3), 367-386.
- Layder, D. (2014). *Sosyal teoriye giriş*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Mennell, S. (1977). Individual action and its social consequences in the work of Norbert Elias'. *Human Figurations: Essays for Norbert Elias* Amsterdam: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 99-109.
- Morrow, R. A. (2009). Norbert Elias and figurational sociology: The comeback of the century.
- Mühürdaroğlu, A. (2019). Norbert Elias ve klasik bilgi sosyolojisi: Beklenti ve sınırlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (2) , 493-516 . DOI: 10.16953/deusosbil.425806
- Navarro, Z. (2006). In search of cultural intepretation of power. *IDS Bulletin*, 37(6): 11-22.
- Öncü, A. (2000). Elias ve Medeniyetin Öyküsü. *Toplum ve Bilim*, 84, 8-17.
- Parsons, T. (1951). *The social system*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sadıkoğlu, Z. Z. (2021). Toplumsal eylem ve değişme: Talcott Parsons'ın düşüncesi üzerinden bir okuma. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(3), 1-28.
- Strauss, A. (1963). The hospital and its negotiated order. E. Friedson (ed) *The Hospital in Modern Society* (ss. 147-169).
- Sumner, W. (1906). *Folkways: A study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals*. Boston: Ginn and Co.
- Tilly, C. (May, 1993). *Mechanisms of state formation and collective action: An interview with Charles Tilly*, Amsterdam
- Van Krieken, R. R. (2000). Norbert Elias and process sociology, In George Ritzer & Barry Smart (Eds.) *The Handbook of Social Theory*, (sspp. 353-367).. London: Sage.
- Yontar, E. (2000). Norbert Elias'ın insan bilimleri kavramı ve bilgi sosyolojisi, *Toplum ve Bilim*, 84, 112-128.